

Г. Г. ХАРЧЕНКО

**ДО ПИТАННЯ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРИНЦИПІВ РЕЧОВОГО ПРАВА
У ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ**

Обгрунтовано доцільність окремого закріплення в Цивільному кодексі України спеціальних принципів – принципів речового права.

Ключові слова: *принципи права, речове право, цивільне право, речові права.*

Обоснована целесообразность отдельного закрепления в Гражданском кодексе Украины специальных принципов – принципов вещного права.

Ключевые слова: *принципы права, вещное право, гражданское право, вещные права.*

The article addresses the viability of introducing the principles of property law into the Civil Code of Ukraine.

Key words: *principles of law, property law, civil law, property rights.*

«Зри в корінь», – радив своїм відомим висловом вигаданий персонаж Козьма Прутков¹. Перефразувавши, можна дати іншу пораду – шукай причину. У питанні права цей постулат може звучати і дещо по-іншому – пізнай природу людини, через неї пізнаєш яким саме має бути право.

Природа права і дійсно є віддзеркаленням природи людини, нерозривно з нею пов'язана та обумовлена. Пошуком того, що визначає у людині вектор розвитку права у свій час займалися багато правників. Так, на думку Р. Ієрінга, рушійною силою у діях людини є її егоїзм, він визначає основний мотив її дій – діяти заради самої себе. Егоїзмом, таким чином, визначаються людські уявлення про те яким має бути право, які цілі воно ставить перед собою².

Знайденням першопричини переймався у свій час й інший німецький правознавець В. Рошер. Він вважав, що роздуми про саморозвиток юридичних інститутів є нічим іншим як самообманом дослідників, які занадто абстрактно занурюються у свій матеріал. Насправді, усе є справою рук людини, а відтак юрист має досліджувати практичний бік питання, тобто дізнаватися як певні правові явища народжуються з людських потреб і як вони потім діють на людське щастя та нещастя³. Для Г. Данкварта, приміром, принцип причинності у праві пов'язується не лише з егоїзмом людини, на чому наголошував Р. Ієрінг, а й з етичними основами самого суспільства, які можна визначити загальним висловом: «суспільне благо»⁴.

Взагалі, для правової науки пошук відповіді на питання обумовлюючих розвиток права чинників є далеко не пустою розмовою, викликаною зайвою людською цікавістю. Навпаки, завдяки неї можна наблизитися до вирішення однієї з головних проблем права – відповідності змісту права реальній дійсності. Практичний вимір правової науки, на думку Д. Мейера, полягає не тільки в дослідженні юридичних уявлень народу, але і в тому, як ці уявлення відображенні у законодавстві, чи зберігають вони свій первинний вигляд, чи, навпаки, закладені в законодавство норми під впливом дійсності мають бути змінені⁵. На тому, що юридичні норми відтворюють волю народу чи законодавця, у свій час, також наголошував і німецький правник Г. Данкварт. Розкрити мотиви чи цілі законодавця або народної волі, що відтворюється у звичаєвому праві, значить, за його словами,

розкрити самі принципи права. Якщо принципи у різних народів збігаються, тоді взаємопроникнення однієї правової системи в іншу не буде мати серйозних перепон⁶.

На принципах базується життя будь-якої людини, але не у кожної людини ці принципи чітко визначені та усвідомлені нею. Іноді вони відчуються інтуїтивно, мають широкий, доволі розпливчастий зміст. Чим менше ясності в уявленні людиною своїх принципів, тим менш упорядковане її життя. Так само відбувається і у праві як у проєкції людської природи. Де немає принципів, казав В. Нерсесянц, там немає і права⁷. І хоча в сучасному законодавстві, правові принципи завжди визначаються, втім, як показує практика, не завжди в повній мірі і не завжди у відповідності до особливостей окремих груп правовідносин.

З усвідомленням останнього, зокрема, і пов'язана мета написання цієї статті. В ній спробуємо звернути увагу на проблему принципів цивільного законодавства України та обґрунтувати доцільність закріплення в ньому спеціальних принципів, зокрема, принципів речового права.

Сказати, що питання принципів цивільного права не висвітлюється в юридичній літературі в достатній мірі навряд чи можна. В підручниках та працях різних вчених-цивілістів це питання зазвичай не залишається поза увагою (С. Суханов, Л. Щеннікова, С. Скрябін, В. Мозолін, С. Братусь та інші). Втім для багатьох правознавців ракурс висвітлення має узагальнений, описовий характер та, як правило, не прив'язується до структурних особливостей самого цивільного законодавства, його окремих частин. З поля зору дослідження, таким чином, часто-густо випадають спеціальні принципи, які на нашу думку, навіть з точки зору юридичної техніки можуть виконувати у праві не менш важливу роль ніж загальні засади цивільного законодавства.

Покажемо прикладом в цьому плані є Цивільний кодекс України⁸ (далі – ЦКУ). Перше, що спадає на думку при уважному дослідженні його положень, це те, що принципи цивільного законодавства в ньому не структуровані та не систематизовані належним чином. Можна припустити, що введенням ст. 3 у Цивільний кодекс України законодавець тим самим намагався реалізувати ідею поєднання в рамках однієї статті усіх цивільно-правових принципів, що з точки зору юридичної техніки можна було б вважати почасти виправданим кроком. Проте, насправді, ця ідея ним так і не була повністю реалізована. Вже у ст. 1 ЦКУ, де законодавець визначає предмет правового регулювання цивільного законодавства, можна побачити інші, не перераховані у ст. 3 ЦКУ, принципи цивільного права як то: юридична рівність сторін, вільне волевиявлення, майнова самостійність учасників цивільно-правових відносин. Як бачимо, розпороченість цивільно-правових принципів у Цивільному кодексі України очевидна. Разом з тим, не можна не побачити й інший алогізм – невідповідність змісту ст. 3 її назві: «Загальні засади цивільного законодавства». Серед перелічених у статті засад, окрім загальногалузевих принципів, можемо побачити спеціальні принципи, що мають відношення лише до окремих підгалузей цивільного права – наприклад, зобов'язального чи речового права. В юридичній літературі, скажімо, вже давно висловлюється точка зору, що принцип свободи договору має спеціальний характер і стосується лише сфери дії зобов'язального права, а точніше договірної. Так, В. Мозолін в цьому аспекті зазначав, що на відміну від усіх інших основних начал (принципів), які мають відношення до всього цивільного законодавства, принцип свободи договору, яким би важливим він не був, має більш локальне значення. Він застосо-

вується лише у договірному праві. До всього цивільного законодавства правознавець пропонував застосовувати інший, більш широкий за змістом, принцип – принцип свободи громадян та юридичних осіб на здійснення правомірних юридичних дій⁹.

В цій же статті 3 маємо можливість побачити й інший спеціальний принцип – неприпустимість позбавлення права власності, який за своїм змістом перегукується з принципом про непорушність права власності, визначений вже у ст. 321 ЦК України. Згадані принципи насправді тотожні за своїм змістом та не мають загальногалузевого значення, а відносяться лише до сфери дії речового права, а точніше до його правового інституту – права власності. Звідси напрашується висновок, що у Цивільному кодексі України спостерігається недооцінка ролі спеціальних принципів у галузі права. Принципи, як відомо, можуть визначатися на різних правових рівнях – права в цілому, окремої галузі, підгалузі та навіть інституту. Для цивільного права загальні засади цивільного законодавства визначають зовнішні контури правового регулювання, задають так би мовити основний вектор розвитку. Спеціальні принципи, скажімо на рівні речового права, мають підкреслювати специфіку окремої групи цивільно-правових відносин, визначати, зокрема, внутрішні рамки здійснення речових прав тощо. Саме завдяки спеціальним принципам можна синхронізувати зміст окремих інститутів речового права.

Взагалі, завдяки існуванню загальних та спеціальних принципів досягається зовнішня та внутрішня єдність положень цивільного законодавства як на рівні всієї системи так й окремих її підсистем, органічна цілісність всієї галузі права. Функціонально принципи цивільного права визначають та дозволяють розкрити сутність та призначення цивільного права і його складових елементів, правильно розуміти та застосовувати конкретні цивільно-правові норми, вирішувати не врегульовані належним чином спірні ситуації через застосування аналогії права та закону. Для вирішення всіх цих завдань вкрай важливо розташувати цивільно-правові принципи в зручному порядку, відповідно до їх призначення прикріпити їх до тих структурних елементів кодифікованого акта, з якими вони найбільш тісно пов'язані. Так, було б цілком розумно, щоб загальногалузеві принципи цивільного права були поєднані в одній статті та містилися у загальних положеннях Цивільного кодексу України. Спеціальні цивільно-правові принципи на рівні підгалузей цивільного права та його інститутів скомпоновані у відповідних книгах, розділах та главах кодексу. Таким структуруванням та систематизацією полегшується сприйняття змісту положень як самого цивільного законодавства в цілому, так й окремих його складових, зокрема, речового права. Така юридична техніка, крім того, дозволяє в більшій мірі зміцнити правовий каркас цивільного законодавства, посилити внутрішні взаємозв'язки між складовими елементами всієї системи цивільного права, забезпечитися від можливої десинхронізації змісту окремих положень різних елементів всієї системи. Вбачається, що метод простої компіляції усіх цивільно-правових принципів в одну статтю наразі не той спосіб, який би дозволив вирішувати усі ці завдання найкращим чином. Приклад Цивільного кодексу України в цьому відношенні є яскравим тому підтвердженням. Зміст ст. 3 ЦКУ вказує лише на один принцип речового права, однак і той має відношення не стільки до речового права як такого, як до його інституту – права власності. Незначно в більшій мірі перераховані в цій статті і принципи зобов'язального права. Сумнівів в тому, що принципи речового права не вичерпуються перерахуванням лише однієї засади думасмо немає ні в кого, та й книга

третя ЦКУ «Право власності та інші речові права» насправді мало чого доповнює в цьому плані. Отож, наочно бачимо недолік цивільного законодавства України, де з Цивільного кодексу України як кодифікованого акта чомусь випали та не зазначені в ньому принципи речового права. З огляду ж на те значення, яке останні відіграють у праві та житті кожної людини, така ситуація, на наш погляд, є неприпустимою та потребує виправлення.

Звичайно, хтось може вважати таку позицію занадто прискіпливою і в своїх доводах послатися, приміром, на слова С. Братуся, який вказував, що основні принципи будь-якої галузі можна виводити і із загального змісту правових норм, що складають ту чи іншу галузь права¹⁰. Однак, насправді, така порада є ні чим іншим як застоєм для права, відмовою від удосконалення правового поля. Вона розширяє шлях суб'єктивізму в право, дає можливість, по сути, кожному на свій розсуд, в залежності від своїх власних інтересів, трактувати ті чи інші положення законодавства, і це при тому, що саме право має прагнути до об'єктивізму. Принципи, як зазначав Кант, спрощують законодавство, роблять його більш зрозумілим для кожного¹². А тому, навіть через це їх варто чітко прописувати у законодавстві.

Принципи самі по собі мають пронизувати усі структурні елементи цивільного законодавства, тим самим розширювати фундамент, на якому воно існує, надаючи законодавству більшу стабільність через здійснення ними системоутворюючої функції. В принципах реалізується саморегулятивний потенціал права. Вони акумулюють в собі вихідні знання правової науки щодо предмету правового регулювання, відтворюють ці знання у законодавстві та визначають тим самим особливості дії механізму правового регулювання. Завдяки ним і досягається чітке розуміння тих базисних начал, на підвалинах яких існує і самореалізується право. Їх застосування у практичному вимірі, через аналіз набутого досвіду, дає можливість постійно вдосконалювати правозастосовну та правотворчу діяльність. А це, нарешті, крок за кроком наближає нас до тієї відповіді, яку у свій час шукав Ж.-Ж. Руссо, задаючи собі запитання – чи можливий у цивільному обороті такий принцип управління, оснований на законах та надійний сам по собі, якщо людей приймати такими, якими вони є, а закони такими, якими вони можуть бути¹³?

При закріпленні у Цивільному кодексі України принципів речового права маємо, на нашу думку, виходити передусім з практичної доцільності фіксування того чи іншого принципу, пам'ятаючи, що одним з основних завдань цивільного законодавства є усунення спору. В цих ситуаціях, як зазначав Б. Чичерін, справедливість вимагає від нас примирити протиборчі вимоги, виказати повагу обоим волям, які добросовісно проявляють свою діяльність у зовнішньому світі¹⁴.

В принципах речового права, на нашу думку, мають бути відображені умови, за яких потенційно можливі конфліктні ситуації між учасниками цивільних правовідносин можуть бути вирішені. Другою, але від того не менш важливою, умовою для принципу речового права має бути його універсальний характер, тобто у змісті принципу мають відтворюватися лише ті ознаки речового права, які йому завжди притаманні, іншими словами ознаки, які не є ситуативними завдяки прив'язки до певної ситуації.

Закріпленням принципів речового права законодавець насправді зможе вирішити декілька питань. З одного боку, надати додатковий поштовх для подальшого удосконалення цивільного законодавства в сфері речового права через внутрішню деталізацію та уніфікацію його положень. З іншого боку, прояснити

свою логіку та мотиви, якими він керується у правовому регулюванні речово-правових відносин. До того ж, перед науковцями таким кроком відкриються нові горизонти і у сфері порівняльного правознавства. На базі принципів речового права можна чіткіше побачити спільні та відмінні риси законодавств різних країн щодо речового права, а головне – дати собі відповідь: чим саме ці відмінності обумовлені і наскільки та в якій мірі набутки різних країн можуть бути запозичені нашою правовою системою.

В глобальному світі уникнути процесу зближення правових систем країн об'єктивно неможливо та, мабуть, й недоцільно, проте мати свою позицію в цьому процесі як, до речі, і в будь-якому іншому, вкрай важливо. Ця позиція і має бути відтворена у принципах речового права, зафіксованих у законодавстві.

Зрозуміло, що досягнути повної ідентичності правових систем різних країн не можна через різний історичний досвід країн, їх традиції, менталітет тощо. Проте можна закласти у різні законодавства єдині принципи, які на прикладному рівні будуть зближувати ці системи, сприяти процесу взаємозбагачення правових систем через конвергенцію та рецепцію правових положень та інститутів. Прекрасним прикладом в цьому сенсі є права людини, однакове розуміння змісту яких відтворюються у законодавстві різних демократичних країн світу та на міжнародному рівні. Для того, щоб такий самий шлях пройшло і речове право потрібно зробити перший крок – спочатку закріпити принципи речового права на рівні внутрішнього законодавства, так би мовити задекларувати свою правову позицію. Потім цей крок стане площадкою для подальшого руху в цьому напрямку. До речі, відсутність принципів речового права на законодавчому рівні є недоліком не лише нашого законодавства, навіть передові, за сучасним правовим виміром, країни також діють в цій сфері без чітко сформульованих у законодавстві «правил гри», часто виходячи лише із загального уявлення цього процесу правовою доктриною.

Підсумовуючи, хочемо ще раз зазначити, що на нашу думку, дискусія навколо доцільності закріплення на рівні Цивільного кодексу України принципів речового права як спеціальних принципів у загальній системі насправді є безпредметною полемікою. Цивільне законодавство України є кодифікованим за своєю суттю, останнє передбачає не лише систематизацію положень кодексу, а й їх серйозну внутрішню переробку, можливу модернізацію відповідно до принципів цивільного обороту та реалій повсякденного життя. Юридичний принцип, за словам С. Муромцева, є тією формулою, яка вміщує в себе усю сукупність загальних властивостей існуючого порядку, і тим самим так чи інакше має обумовлювати зміст правових норм¹⁵. Зрозуміло, що в цих умовах основним напрямком законотворчої діяльності має бути жорстка прив'язка положень цивільного законодавства до принципів галузі. Перше, до чого в цьому має прагнути законодавець – це уникнути внутрішніх протиріч між правовими нормами і водночас не поглинутись занадто у деталізацію правового регулювання предмету. На рівні закону, як відомо, просто неможливо передбачити усі випадки, що можуть мати місце у реальному житті.

Взагалі, в принципах права закладені об'єктивні закономірності самого предмету правового регулювання, лаконічно, в узагальненій формі, відтворюється зміст існуючих правил та відносин. Саме право, за словами І. Кашніці, має принциповий характер. Принцип обумовлює форму права, реальне життя – його матерію¹⁶. Принципи, таким чином, мають пронизувати собою увесь правовий організм, а в повною мірою досягти такого всеохоплюючого проникнення завдя-

ки лише загальним засадам неможливо, допоміжну роль в цьому мають відігравати спеціальні принципи як ті, що найбільш наближені до певної групи відносин і відтворюють у своєму змісті їх особливості.

1. *Афоризмы* Козьмы Пруткова [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://aforism.yaхu.ru/600.html>. 2. *Иеринг Р.* Цель в праве / Пер. с нем. – СПб., 1881. – Т. 1. – С. 27-29, 49-53. 3. *Данкварт.* Гражданское право и общественная экономия / Пер. с нем. Цитовича. – СПб., 1866. – С. IX-X. 4. Там само. – С. 2. 5. *Мейер Д. И.* Русское гражданское право. – СПб., 1864. – С. 12-13. 6. *Данкварт.* Цит. работа. – С. 2-3. 7. *Мартыненко Б. К.* Право и справедливость // *Философия права в России: теоретические принципы и нравственные основания: Материалы междунар. науч. конф.*, (СПб., 15–17 ноября 2007 г.). – СПб., 2007. – С. 76. 8. *Цивільний кодекс України: За станом на 9 серпня 2011 р.* [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=a&find=1&typ=21>. 9. *Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации: Часть первая* / Т. Е. Абова, З. С. Беляева, Е. Н. Гендзехадзе и др.; Под ред. Т. Е. Абовой, А. Ю. Кабалкина. – М., 2002. – С. 29. 10. *Братусь С. Н.* Предмет и система советского гражданского права. – М., 1963. – С. 137. 11. *Данкварт.* Цит. работа. – С. 2-3. 12. *Кант И.* Сочинения: В 8 т.; Под общ. ред. проф. А. В. Гулыги. – М., 1994. – Т. 3. – С. 276. 13. *Руссо Ж.-Ж.* Трактаты. – М., 1969. – С. 151. 14. *Хропанюк В. Н.* Теория государства и права. – М., 1998. – С. 481. 15. *Муромцев С. А.* Определение и основное разделение права. – СПб., 2004. – С. 29-30. 16. *Каиница И.* О сущности права. – Варшава, 1872. – С. 171, 178.